
MONOGRAFIE PRAWNICZE

PRAWA (POTRZEBY)
CZŁOWIEKA
W PONOWOCZESNOŚCI

MAGDALENA SITEK

Wydawnictwo C.H.Beck

MONOGRAFIE PRAWNICZE

MAGDALENA SITEK • PRAWA (POTRZEBY) CZŁOWIEKA
W PONOWOCZESNOŚCI

Polecamy nasze najnowsze publikacje z tej serii:

Marta Szuniewicz

**OCHRONA BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWA JAKO PRZESŁANKA
OGRANICZENIA PRAW I WOLNOŚCI JEDNOSTKI W ŚWIETLE
EUROPEJSKIEJ KONWENCJI PRAW CZŁOWIEKA**

Arwid Mednis (red.)

**PRYWATNOŚĆ A JAWNOŚĆ. BILANS 25-LECIA
I PERSPEKTYWY NA PRZYSZŁOŚĆ**

Jacek Gołaczyński

**WYBRANE DOBRE PRAKTYKI W ZAKRESIE USŁUG
ELEKTRONICZNYCH**

Sylwia Kaczyńska

**ZARZĄDZAJĄCY PORTEM LOTNICZYM JAKO PODMIOT
PRAWA. WYBRANE ZAGADNIENIA**

Joanna Osiejewicz

**HARMONIZACJA PRAWA PAŃSTW CZŁONKOWSKICH
UNII EUROPEJSKIEJ**

Legalis
System Informacji Prawnej

www.ksiegarnia.beck.pl

PRAWA (POTRZEBY)
CZŁOWIEKA
W PONOWOCZESNOŚCI

MAGDALENA SITEK

WYDAWNICTWO C.H.BECK
WARSZAWA 2016

Wydawca: Aneta Gacka-Asiewicz

Recenzje naukowe:

prof. KUL dr hab. Mirosław Sitarz
prof. UWM dr hab. Piotr Krajewski
prof. zw. dr hab. Jacek Sobczak

Publikacja dofinansowana przez
Wyższą Szkołę Gospodarki Euroregionalnej w Józefowie

© **Wydawnictwo C.H.Beck 2016**

Wydawnictwo C.H.Beck Sp. z o.o.
ul. Bonifraterska 17, 00-203 Warszawa

Skład i łamanie: Wydawnictwo C.H.Beck
Druk i oprawa: Elpil, Siedlce

ISBN 978-83-255-8922-6

ISBN e-book 978-83-255-8923-3

*„Uznajemy za prawdę oczywistą, że wszyscy ludzie
zostali stworzeni jako równi, że każdy został wyposażony
przez Stwórcę w niezbywalne prawa, do których należą:
prawo do życia, prawo do wolności oraz dążenia do szczęścia”.*

[Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych]

Spis treści

Wstęp	XI
Wykaz skrótów	XV
Bibliografia	XVII
Rozdział I. Zagadnienia wprowadzające	1
§ 1. Prawa człowieka pomiędzy nauką a populizmem	1
§ 2. Człowiek w globalnym społeczeństwie	3
§ 3. Prawa człowieka w ponowoczesnym społeczeństwie wiedzy	5
§ 4. (Nie)Akceptowanie praw człowieka w pozałacińskich kręgach kulturowych	8
§ 5. Czynniki kształtujące treść praw człowieka	9
§ 6. Prawa człowieka w różnych systemach prawnych	11
§ 7. Obszary naruszeń praw człowieka na różnych kontynentach	14
§ 8. Prawa człowieka pomiędzy indywidualizmem a kolektywizmem	16
§ 9. Świadomość potrzeby ochrony praw człowieka w świetle danych statystycznych	23
§ 10. Wnioski	25
Rozdział II. Krytyka systematyzacji praw człowieka	27
§ 1. Wprowadzenie	27
§ 2. Pojęcie praw człowieka	27
§ 3. Podział praw człowieka według <i>K. Vasaka</i>	31
§ 4. Krytyka podziału praw człowieka według <i>K. Vasaka</i>	33
§ 5. „Potrzeba” jako nowe kryterium systematyzacji praw człowieka	38
§ 6. Prawa człowieka <i>in statu nascendi</i>	43
§ 7. Zakaz nadużywania praw człowieka	44
§ 8. Ograniczenia praw człowieka	46
§ 9. Wnioski	47
Rozdział III. U historycznych źródeł koncepcji praw człowieka	49
§ 1. Wprowadzenie	49
§ 2. Człowiek i jego prawa w świecie antycznym	51
I. Człowiek i jego prawa w nurcie myśli judeochrześcijańskiej	51
II. Ontologia antropologiczna filozofii greckiej	53
III. Antropocentryzm prawa rzymskiego	55
§ 3. Człowiek w uniwersalizmie średniowiecznym	59

§ 4. Renesansowy i oświeceniowy człowiek i jego prawa	61
§ 5. Kryzys człowieczeństwa (praw człowieka) wobec systemów totalitarnych i fundamentalistycznych XX i XXI w.	65
§ 6. Wnioski	70
Rozdział IV. Z dziejów ustawodawstwa praw człowieka	71
§ 1. Wprowadzenie	71
§ 2. Archetypy współczesnych konwencji praw człowieka	71
I. Deklaracja Praw Wirginii	72
II. Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych	73
III. Konstytucja Stanów Zjednoczonych	74
IV. Francuska Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela	74
§ 3. Prawnomiędzynarodowa pozytywizacja praw człowieka	75
I. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka	76
II. Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności	77
III. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych	78
IV. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych	79
V. Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet	80
VI. Konwencja Praw Dziecka	81
VII. Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej	82
VIII. Regionalne systemy prawnej ochrony praw człowieka	83
§ 4. Konstytucjonalizacja (pozytywizacja) praw człowieka	84
§ 5. Wnioski	86
Rozdział V. Podstawowe potrzeby egzystencjalne człowieka między życiem a śmiercią	89
§ 1. Wprowadzenie	89
§ 2. Prawo człowieka do (potrzeba) egzystencji (życia)	90
I. Aborcja	92
II. Kara śmierci	96
III. Koniec egzystencji człowieka	99
§ 3. Prawa (potrzeby) małoletniego	102
§ 4. Prawa (potrzeby) osób w podeszłym wieku	107
§ 5. Prawa (potrzeby) osób niepełnosprawnych	111
§ 6. Prawo do (potrzeba) ochrony zdrowia	115
§ 7. Prawo człowieka do (potrzeba) integralności	119
§ 8. Wnioski	124
Rozdział VI. Bezpieczeństwo jednostki	127
§ 1. Wprowadzenie	127

§ 2. Prawo do (potrzeba) wolności	127
§ 3. Prawo do (potrzeba) własności	133
§ 4. Prawo do (potrzeba) prowadzenia działalności gospodarczej	137
§ 5. Prawo do (potrzeba) pracy	139
§ 6. Prawo do (potrzeba) sprawiedliwego (godziwego) wynagrodzenia ..	143
§ 7. Prawo do (potrzeba) godziwych warunków pracy	146
§ 8. Wnioski	148
Rozdział VII. Potrzeba bezpieczeństwa grupowego	151
§ 1. Wprowadzenie	151
§ 2. Prawo do (potrzeba) globalnego pokoju	151
§ 3. Prawo do (potrzeba) tworzenia związków zawodowych	156
§ 4. Prawo do (potrzeba) zabezpieczenia społecznego	158
§ 5. Prawo do (potrzeba) pomocy społecznej (socjalnej)	161
§ 6. Prawo do (potrzeba) humanitarnego i ludzkiego traktowania	166
§ 7. Prawo do (potrzeba) pomocy humanitarnej	171
§ 8. Prawo do (potrzeba) zdrowego i bezpiecznego środowiska naturalnego	175
§ 9. Wnioski	179
Rozdział VIII. Potrzeba przynależności	181
§ 1. Wprowadzenie	181
§ 2. Prawo do (potrzeba) prywatności	181
§ 3. Prawo do (potrzeba) ochrony danych osobowych	189
§ 4. Prawo do (potrzeba) zawarcia małżeństwa i założenia rodziny	192
§ 5. Prawo do (potrzeba) swobodnego przemieszczania się	197
§ 6. Prawo (potrzeba) narodów do samostanowienia	200
§ 7. Prawo do (potrzeba) dysponowania własnymi zasobami i bogactwami naturalnymi	204
§ 8. Prawo do (potrzeba) zachowania własnej tożsamości przez mniejszości narodowe i etniczne	207
§ 9. Prawo do (potrzeba) dobrej administracji (<i>good governance</i>)	212
§ 10. Wnioski	215
Rozdział IX. Potrzeba uznania	217
§ 1. Wprowadzenie	217
§ 2. Prawo do (potrzeba) demokracji	217
§ 3. Prawo do (potrzeba) przynależności państwowej	220
§ 4. Prawo (potrzeba) partycypacji w wyborach	224
§ 5. Prawo (potrzeba) dostępu do informacji publicznej	227
§ 6. Wolność (potrzeba) zrzeszania się i gromadzenia	232
§ 7. Prawo do (potrzeba) udziału w życiu publicznym	235
§ 8. Wolność (potrzeba) wyrażania przekonań i myśli	237

I. Wolność wyznania	237
II. Wolność sumienia	243
III. Wolność (potrzeba) wyrażania poglądów (wypowiedzi)	248
§ 9. Wnioski	255
Rozdział X. Potrzeba sprawiedliwości. Sądowa i pozasądowa ochrona praw człowieka	257
§ 1. Wprowadzenie	257
§ 2. Prawo do (potrzeba) równego traktowania wobec prawa	258
§ 3. Prawo do (potrzeba) sprawiedliwego sądu	263
§ 4. Domniemanie niewinności	269
§ 5. Prawo (potrzeba) azylu dla prześladowanych cudzoziemców	272
§ 6. Wnioski	275
Rozdział XI. Potrzeba samorealizacji, czyli prawo człowieka do rozwoju .	277
§ 1. Wprowadzenie	277
§ 2. Prawo do (potrzeba) uczestnictwa w życiu kulturalnym	278
§ 3. Prawo do (potrzeba) wolności twórczości artystycznej	282
§ 4. Prawo do (potrzeba) edukacji	286
§ 5. Prawo do swobody (potrzeba) prowadzenia badań naukowych	292
§ 6. Prawo do (potrzeba) korzystania z osiągnięć rozwoju cywilizacyjnego	297
§ 7. Prawo do wspólnego dziedzictwa ludzkości	299
§ 8. Prawo do (potrzeba) wypoczynku	302
§ 9. Wnioski	304
Zakończenie	307

Wstęp

Postęp techniczny, technologiczny i ekonomiczny, któremu towarzyszy rozwój nowych form organizacyjnych społeczeństwa sprawia, że człowiek i jego prawa stają się niezwykle ważną problematyką badawczą. Dowodem na to są m.in. coraz liczniejsze publikacje, konferencje naukowe, enuncjacje polityków, przywódców religijnych czy powstawanie nowych instytucji zajmujących się prawami człowieka. Prawa człowieka wyszły z granic normatywnych czy ideologicznych poszczególnych państw lub nurtów filozoficznych i pretendują do bycia wartościami uniwersalnymi czy też, posługując się współczesną terminologią, wartościami globalnymi. Stosowane są jako miernik jakości demokracji, państwa, dobrego prawa i postępu cywilizacyjnego. Mogą być drzwiami dla państwa, organizacji międzynarodowych czy nawet jednostek do przywilejów gospodarczych i politycznych, albo też przyczynkiem do izolacji międzynarodowej.

Cechą charakterystyczną współczesności jest stan permanentnego wyścigu zbrojeń, innowacyjności, konkurencyjności, galopującej informatyzacji, wzrostu poziomu wiedzy i życia przeciętnego człowieka, także unifikacja kulturowa. Jest to jednocześnie czas wojny ekonomicznej, gdzie polem walki są rynki ekonomiczne, armiami – firmy, dowodzącymi – przedsiębiorcy, a artylerią – globalne finanse niszczące co wrażliwsze lokalne systemy walutowe. W dyskursie nad problemami ekonomicznymi stosuje się terminologię typową dla wojskowości, są wygrani i przegrani¹. Celem tych działań jest pozyskiwanie taniej siły roboczej, rzadkich minerałów, nowych rynków zbytu, często kosztem człowieka i jego praw. Przy tej okazji nierzadko prowokowane są lokalne konflikty zbrojne, które pogarszają i tak złą dolę przeciętnego człowieka tam żyjącego.

Zachodzące zmiany cywilizacyjne, zwłaszcza postęp technicznych i ekonomiczny, często wywierają negatywną presję na sytuację człowieka, ograniczając jego wolność, prawo do prywatności czy poszanowania dobrego imienia. Na decyzje jednostki wpływ mają najnowsze trendy mody, wszechobecna reklama czy środowiska opiniotwórcze o charakterze globalnym. Wskutek zabiegów socjotechnicznych w połączeniu z reklamą konsument z góry wie, co ma kupić. Człowiek dowiaduje się z wszechobecnej reklamy, jaką ma podjąć decyzję.

Zachodzące zmiany są dynamiczne i coraz trudniejsze do przewidzenia są kierunki rozwoju. W tej powyżej nakreślonej perspektywie prawa człowieka stały się nieodzownym elementem każdego postępowego i demokratycznego systemu prawa krajowego

¹ Zob. S. Stodolak, Dzisiejszy rynek to pole bitwy: na pasku konkurencji, [w:] gazetaprawna.pl, <http://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/922506.gospodarka-rynek-konkurencja-walka.html> [dostęp: 11.2.2016 r.].

i międzynarodowego. Znajdują swoje odzwierciedlenie w prawie konstytucyjnym i aktach normatywnych, tak międzynarodowych, jak i lokalnych. Kontrolę nad przestrzeganiem praw człowieka roztaczają nie tylko konstytucyjne organy państwa, w tym Rzecznik Praw Obywatelskich, ale również instytucje i organizacje międzynarodowe, z Europejskim Trybunałem Praw Człowieka na czele, a także coraz liczniejsze organizacje pozarządowe.

Ta nowa, dynamiczna rzeczywistość prowokuje nie tylko reinterpretację treści dotychczasowych przepisów praw człowieka, nierzadko dostosowując je do bieżących potrzeb politycznych, ekonomicznych czy społecznych, ale prowadzi do formułowania nowych praw, które nie mieszczą się już w tradycyjnym vasakowskim podziale na trzy generacje. Stąd w doktrynie z zakresu praw człowieka mówi się o czwartej generacji tych praw, do której zalicza się m.in. prawo do korzystania ze wspólnego dziedzictwa ludzkości, prawo do dobrej administracji (*good governance*), prawo do integralności, prawo do seksu czy zakaz nadużywania praw człowieka.

W tej optyce rodzi się pytanie o adekwatność i aktualność systematyzacji praw człowieka, przeprowadzonej przez francuskiego prawnika *K. Vasaka*. Podstawę tej systematyzacji stanowią trzy wartości rewolucji francuskiej, tj. równość, wolność i braterstwo, które są odzwierciedleniem konkretnego tła historycznego. Uzasadnieniem dla tej wątpliwości jest silne powiązanie współczesnej koncepcji praw człowieka nie tylko z historycznym tłem ich systematyzacji, ale również z dynamicznie zmieniającą się rzeczywistością, która istotnie wpływa na zmienność treści poszczególnych praw człowieka. W konsekwencji rodzi się potrzeba zaproponowania nowego podziału czy systematyki praw człowieka, wolnej od uwarunkowań historycznych i niezależnej od czynników powodujących zrelatywizowanie ich treści. Tym bardziej, że charakterystyczne dla rewolucji francuskiej wartości nie współgrają z silnie zekonomizowanym życiem epoki ponowoczesnej (ponaukowej). Stąd zasadniczym *novum* tego opracowania jest próba przedstawienia nowego kryterium systematyzacji praw człowieka.

Punktem wyjścia dla nowej dyskusji nad prawami człowieka, a jednocześnie hipotezą badawczą pracy, jest wypracowanie nowego ich podziału opartego na kryterium potrzeb człowieka, spostrzeganego tak w wymiarze jednostkowym, jak i zbiorowości. To właśnie potrzeby determinują treść poszczególnych praw człowieka i wpływają na hierarchię ich zaspokojenia (realizacji). Do przeprowadzenia nowej systematyzacji opartej na kryterium potrzeby Autorka przyjęła koncepcję hierarchii potrzeb przedstawioną przez amerykańskiego psychologa XX w. *A. Masłowa* (1908–1970). Jego piramida potrzeb opiera się na założeniu, że człowiek najpierw dąży do zaspokojenia potrzeb podstawowych, a dopiero później tych wyższego rzędu. W ten sposób można wytłumaczyć istniejące zróżnicowanie w postrzeganiu i stosowaniu praw człowieka w różnych kręgach kulturowych. Piramida potrzeb zdeterminowała również układ niniejszej pracy.

Nowością opracowania jest też wskazanie na formułowanie w doktrynie nowych praw człowieka, będących *in statu nascendi*. Przy omawianiu poszczególnych praw człowieka na początku definiowane są podstawowe pojęcia, następnie opisywana jest treść

danego prawa, a w dalszej części zawarta jest analiza przepisów prawa międzynarodowego, Konstytucji RP z 1997 r., czy też przepisów prawa polskiego. Materiał wzbogacony został też przez odniesienie się do orzecznictwa, głównie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Na końcu opracowania każdego z praw człowieka zawarte zostały pewne uwagi Autorki dotyczące współczesnych zagrożeń dla jego pełnego respektowania we współczesnym zekonomizowanym i techniczonym świecie.

Do istotnych problemów badawczych należy zaliczyć poszukiwanie odpowiedzi na takie pytania, jak: czy system praw człowieka może być fundamentem globalnego systemu prawnego? Co decyduje o zmienności przepisów konkretnych zapisów praw człowieka? Czy istnieje możliwość odideologizowania praw człowieka? Sekwencja tych pytań rodzi kolejną kwestię, czy też pytanie o granice zmienności praw człowieka z punktu widzenia aksjologicznego. Czy można mówić o moralnych granicach praw człowieka, lub inaczej, o roli praw człowieka w wymuszaniu moralności?².

Oderwanie koncepcji praw człowieka od ich systematyzacji opartej na historycznych uwarunkowaniach oraz zdystansowanie się od silnego ich powiązania z dynamicznie zmieniającą się rzeczywistością pozwoli na porzucenie relatywizmu normatywnego³ i odejście od ograniczania się do formalnej oceny poprawności przepisów prawa dotyczących praw człowieka. Formalna poprawność sformułowań zapisów normatywnych to za mało, aby można było mówić o dobrym prawie. Konieczne jest, aby poszczególne przepisy prawne były zgodne z ponadczasowymi normami moralnymi i jednocześnie potrzebami człowieka, czyli takimi, które nie są negowane w wielu systemach prawnych. Nie jest to łatwe zadanie, co wyraża rzymska definicja prawa – *ius est ars boni et aequi*⁴. *Celsus* twierdził bowiem, że prawo jest sztuką czynienia tego, co dobre i słuszne. W tej perspektywie normy prawne, nakazujące mordowanie, zniewalanie, wykorzystywanie ludzi, nawet jeśli formalnie są poprawne, zawsze pozostają złym prawem. Słuszne zatem wydaje się ocenianie konkretnych przepisów praw człowieka i zmiany ich treści pod kątem tychże wartości i potrzeb nieprzemijających. Pozwoli to na zahamowanie procesu dalszej instrumentalizacji praw człowieka⁵.

W pracy stosowany jest również fenomenologiczny opis zjawisk powiązanych z teorią i praktyką praw człowieka, co determinuje obszar badawczy i aksjologiczną ocenę elementów zmienności treści poszczególnych praw człowieka, łącznie z wynikającymi stąd zagrożeniami. W pracy znajdują się odniesienia nie tylko do konkretnych przepisów normatywnych, ale również do wielu elementów interdyscyplinarnych, a więc osiągnięć

² Zob. H. Izdebski, *Elementy teorii i filozofii prawa*, Warszawa 2011, s. 279.

³ Zob. M. Roszczyk, *Relatywizm teoretyczny i relatywizm normatywny*, *Roczniki Filozoficzne* 2010, Nr 1, s. 201–227.

⁴ *Ulpian libro primo institutionum (D. 1.1.1): pr. Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter celsus definiti, ius est ars boni et aequi.*

⁵ O standardach dobrej i poprawnej legislacji. Zob. Z. Witkowski, *System stanowienia prawa w Polsce*. Zielona Księga, Biuletyn: Forum Debaty Publicznej, Nr 30, październik 2013, Kancelaria Prezydenta RP, s. 25 i n.

nauk politycznych, medycznych, ekonomicznych, technicznych, przyrodniczych, teologicznych, które rzucają nowe światło na badania nad poszczególnymi prawami i potrzebami człowieka, np. prawem do życia, wolności, prywatności. Poszukiwania będą prowadzone w obrębie obecnych rozwiązań prawa międzynarodowego, prawa Unii Europejskiej, w systemach pozanormatywnych, a także w orzeczeniach trybunałów europejskich i krajowych.

W niniejszym opracowaniu wykorzystana została dość szeroko polska literatura dotycząca praw człowieka i wiodąca literatura zagraniczna z kręgu języka angielskiego, włoskiego, niemieckiego i hiszpańskiego. W dużej mierze praca została oparta na zbiorze publikacji dotyczących praw człowieka, będących pokłosiem piętnastu międzynarodowych konferencji praw człowieka, organizowanych wspólnie przez wydziały prawa renomowanych uczelni polskich i europejskich, tj. z Olsztyna (Polska), Bari (Włochy), Bratysławy (Słowacja) i Walencji (Hiszpania), a obecnie również z Rzeszowa i Józefowa. Twórcami tego cyklu spotkań i dyskusji naukowych nad prawami człowieka z perspektywy interdyscyplinarnej i multikulturowej byli m.in. prof. *T. Jasudowicz*, prof. *G. Dammacco*, prof. *J. Bonet Navarro*, prof. *B. Fabry*, prof. *B. Sitek*, prof. *J. Sobczak*, prof. *M. Chmaj*, prof. *L. Stadniczenko*, prof. *A. Organiściak-Krzykowska*, prof. *M. Królikowska-Olczak*, prof. *B. Fabry*, prof. *P. Krajewski*, dr *J. Szczerbowski* i wielu innych reprezentantów europejskich i pozaeuropejskich uniwersytetów. Charakterystyczna dla tych naukowych dyskusji była partycypacja nie tylko prawników, ale również demografów, socjologów, teologów, kanonistów, lekarzy czy też szeroko rozumianych humanistów. Takie też było założenie twórców powyższego cyklu spotkań, aby o prawach człowieka wypowiadali się wybitni znawcy z różnych obszarów nauki, pochodzący niemal ze wszystkich kontynentów. W sumie w cyklu tych konferencji wzięło udział ponad 500 naukowców z różnych dyscyplin.

W pracy zostały wykorzystane wszystkie obowiązujące akty prawa międzynarodowego o charakterze powszechnym, tj. konwencje, deklaracje i pakty, a także akty prawa lokalnego, obowiązujące na poszczególnych kontynentach, zwłaszcza w Ameryce, Afryce i Azji. Wykorzystane zostały również źródła prawnicze i pozaprawne o charakterze historycznym, filozoficznym i teologicznym, a które to miały lub mają wpływ na kształtowanie się współczesnych koncepcji poszczególnych praw człowieka.

Wykaz skrótów

1. Akty prawne

EKPCz	Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284)
KC	ustawa z 23.4.1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 380 ze zm.)
KK	ustawa z 6.6.1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1137)
Konstytucja RP	Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.4.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm. i sprost.)
KPCiB	Konwencja o prawach człowieka i biomedycynie (Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny z 4.4.1997 r.)
KPD	Konwencja o prawach dziecka z 20.11.1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526)
KPP	Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz.Urz. C Nr 202 z 7.6.2016 r., s. 389, wersja skonsolidowana)
MPPOiP	Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167)
MPPGSiK	Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169)
PDPCz	Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10.12.1948 r.
TFUE	Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz.Urz. C Nr 202 z 7.6.2016 r., s. 47, wersja skonsolidowana)
TUE	Traktat o Unii Europejskiej (Dz.Urz. C Nr 202 z 7.6.2016 r., s. 1, wersja skonsolidowana)
TWE	Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską (Dz.Urz. C Nr 224 z 31.8.1992 r. i jego kolejne wersje skonsolidowane)

2. Czasopisma i publikatory

Dz.U.	Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
Dz.Urz.	Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
EPS	Europejski Przegląd Sądowy
PiP	Państwo i Prawo
PS	Przegląd Sejmowy
RPEiS	Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
SE	Studia Europejskie

3. Inne skróty

ETPCz	Europejski Trybunał Praw Człowieka
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
RPO	Rzecznik Praw Obywatelskich
SN	Sąd Najwyższy
TK	Trybunał Konstytucyjny
TSUE	Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
UE	Unia Europejska
ZO ONZ	Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych

Bibliografia

I. Akty normatywne

1. Prawo polskie

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.4.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm. i sprost.)
- Konstytucja Królestwa Polskiego z 27.11.1815 r. (Dziennik Praw Królestwa Polskiego z 1815 r., t. I, s. 1-103)
- Ustawa z 3.1.1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (Dz.U. Nr 3, poz. 17 ze zm.)
- Ustawa z 25.2.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 2082 ze zm.)
- Ustawa z 23.4.1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 380 ze zm.)
- Ustawa z 20.5.1971 r. – Kodeks wykroczeń (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 1094 ze zm.)
- Ustawa z 26.6.1974 r. – Kodeks pracy (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 1502 ze zm.)
- Ustawa z 26.1.1984 r. – Prawo prasowe (Dz.U. Nr 5, poz. 24 ze zm.)
- Ustawa z 23.5.1991 r. o związkach zawodowych (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 1881)
- Ustawa z 7.9.1991 r. o systemie oświaty (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 2156 ze zm.)
- Ustawa z 25.10.1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 406 ze zm.)
- Ustawa z 7.1.1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. Nr 17, poz. 78 ze zm.)
- Ustawa z 4.2.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 666 ze zm.)
- Ustawa z 4.3.1994 r. o zakładowym funduszu świadczeń socjalnych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 800)
- Ustawa z 21.11.1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 987 ze zm.)
- Ustawa z 5.12.1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (t.j. Dz.U. 2015 r. poz. 464 ze zm.)
- Ustawa z 6.6.1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1137)
- Ustawa z 6.6.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555 ze zm.)
- Ustawa z 27.8.1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (t.j. Dz.U. z 2011 r. Nr 127, poz. 721 ze zm.)
- Ustawa z 27.6.1997 r. o partiach politycznych (t.j. Dz.U. z 2011 r. Nr 155 poz. 924 ze zm.)
- Ustawa z 29.8.1997 r. o ochronie danych osobowych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 992)
- Ustawa z 13.10.1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 963)

- Ustawa z 17.12.1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 887)
- Ustawa z 6.1.2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 86 ze zm.)
- Ustawa z 27.4.2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 672 ze zm.)
- Ustawa z 6.9.2001 r. o dostępie do informacji publicznej (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 2058 ze zm.)
- Ustawa z 18.7.2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1030).
- Ustawa z 13.6.2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (t.j. Dz.U. z 2011 r. Nr 43, poz. 225 ze zm.)
- Ustawa z 7.6.2003 r. o rencie socjalnej (t.j. Dz.U. z 2013 r. poz. 982 ze zm.)
- Ustawa z 23.7.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.)
- Ustawa z 11.9.2003 r. o służbie żołnierzy zawodowych (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 1414 ze zm.)
- Ustawa z 12.3.2004 r. o pomocy społecznej (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 930)
- Ustawa z 16.4.2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 1651 ze zm.)
- Ustawa z 2.7.2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 584 ze zm.)
- Ustawa z 27.8.2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 581 ze zm.)
- Ustawa z 6.1.2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 5763 ze zm.)
- Ustawa z 29.7.2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 1390)
- Ustawa z 27.4.2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. Nr 94, poz. 651 ze zm.)
- Ustawa z 27.7.2007 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 572 ze zm.)
- Ustawa z 20.3.2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 2139)
- Ustawa z 2.4.2009 r. o obywatelstwie polskim (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 161 ze zm.)
- Ustawa z 30.4.2010 r. o zasadach finansowania nauki (Dz.U. Nr 96 poz. 620 ze zm.)
- Ustawa z 30.4.2010 r. o Narodowym Centrum Badań i Rozwoju (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 900)
- Ustawa z 30.4.2010 r. o Narodowym Centrum Nauki (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1071)
- Ustawa z 30.4.2010 r. o instytutach badawczych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 371)
- Ustawa z 30.4.2010 r. o Polskiej Akademii Nauk (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 572)
- Ustawa z 10.6.2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 125, poz. 842)
- Ustawa z 5.8.2010 r. o ochronie informacji niejawnych (Dz.U. Nr 182, poz. 1228 ze zm.)
- Ustawa z 5.1.2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. Nr 21, poz. 112 ze zm.)

- Ustawa z 9.7.2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 575)
- Ustawa z 13.6.2013 r. o cudzoziemcach (Dz.U. z 2013 r. poz. 1650 ze zm.)
- Ustawa z 6.2.2015 r. o ratyfikacji Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11.5.2011 r. (Dz.U. z 2015 r. poz. 961).
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 27.5.2002 r. w sprawie szczegółowych zasad i trybu wydawania, posługiwania się, przechowywania i ewidencji dokumentów, które uniemożliwiają ustalenie danych identyfikujących policjanta lub osobę udzielającą pomocy Policji oraz środków, którymi posługują się przy wykonywaniu zadań służbowych (t.j. Dz.U. z 2015 r. poz. 993)
- Dekret o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy z 26.10.1945 r., potocznie zwany Dekretem Bieruta (Dz.U. z 1945 r. Nr 50 poz. 279)
- Karta Praw Osób Niepełnosprawnych (uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 1.8.1997 r., M.P. Nr 50, poz. 475)
- Rządowy Program na lata 2014–2016 „Bezpieczna i przyjazna szkoła” (Uchwała Rady Ministrów z 8.7.2014 r. Nr 130/2014, RM-111-125-14)

2. Prawo amerykańskie

- Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych z 4.7.1776 r.
- Konstytucja Stanów Zjednoczonych z 4.3.1789 r.
- Poprawka do Konstytucji Stanów Zjednoczonych (Bill of Rights) z 25.9.1789 r.
- Deklaracja Praw Wirginii z 12.6.1776 r.

3. Konwencje międzynarodowe

- Afrykańska Karta Praw Człowieka i Narodów z 26.6.1981 r.
- Amerykańska Konwencja Praw Człowieka z 22.11.1969 r.
- Europejska konwencja o obywatelstwie z 6.11.1997 r. (Konwencja nie została ratyfikowana przez Polskę)
- Konstytucja Światowej Organizacji Zdrowia z 22.7.1946 r. (Dz.U. z 1948 r. Nr 61, poz. 477 ze zm.)
- Konwencja Genewska dotycząca statusu uchodźców z 28.7.1951 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 119, poz. 515)
- Konwencja Genewska o ochronie ofiar wojny z 12.8.1949 r. (Dz.U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171)
- Konwencja haska w sprawie okrętów szpitalnych z 21.12.1904 r. (Dz.U. z 1936 r. Nr 60, poz. 439)
- Konwencja ONZ o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z 14.5.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212, załącznik)
- Konwencja haska znosząca wymóg legalizacji zagranicznych dokumentów urzędowych przez placówki dyplomatyczne lub urzędy konsularne z 5.10.1961 r. (Dz.U. z 2005 r. Nr 112, poz. 938)